

**1895, Massacres d'Arméniens. Alphonse Cillière, consul de France à Trébizonde.
Texte présenté par Gérard Dédéyan, Claire Mouradian
et Yves Ternon, Toulouse, Privat, 2010, 281 p.**

1895 թվական, հայկական կոտորածներ: Տրապիզոնում Ֆրանսիայի հյուպարոս Ալֆոնս Սիլիեր: Բնագիրը պատրաստել են Ժիրայր Դեդեյանը, Կլեր Մուրադյանը եւ Իվ Տերնոնը, Տուլուզ, Պրիվա, 2010, 281 էջ:

1894-1897 թթ. Տրապիզոնում Ֆրանսիայի հյուպարոս, 1895 թ. հայկական կոտորածների ականապես Ալֆոնս Սիլիերի (1861-1946) հուշերի պայագրությամբ Նալոց ցեղասպանության առաջին փուլի՝ համիդյան կոտորածների պատմությունն արտացոլող պարմագիրական գրականությունը¹ հարստացավ եւս մեկ արժեքավոր սկզբնաղբյուրով: Նրա հուշերի հրապարակությունն իրականացրել են Ժիրայր Դեդեյանը, Կլեր Մուրադյանը եւ Իվ Տերնոնը: Թեպետ Սիլիերն իր հուշերը՝ «Հայկական կոտորածներ: 1895 թ. հոկտեմբերի 8-ի կոտորածները Տրապիզոնում. ականապեսի նոթեր եւ պալավորություններ» խորագրով, պայագրության է պատրաստել դեռևս 1929 թ., այդուհանդերձ, երկար տարիներ ձեռագրին վիճակված էր հանգրվանել ընտանեկան արխիվում: Նրա ժառանգները միայն մի քանի տարի առաջ են հուշերի բնագիրը հանձնել Մոնպելիեյի Պոլ Վալերի համալսարանի պրոֆեսոր Ժ. Դեդեյանին (էջ 13), որը եւ նախաձեռնել է դրանց լույսընծայումը:

Սիլիերի հուշագրությունը համալրում է մինչ այժմ Նալոց ցեղասպանության պատմության մասնագետներին մատչելի՝ համիդյան կոտորածների պատմությունը լուսաբանող պայագիր ֆրանսիական սկզբնաղբյուրները², ի տարբերություն որոնց ունի որոշ առանձնահատկություններ: Նախ նա նյութը շարադրել է ոչ թե իրադարձությունների անմիջական պալավորությամբ, այլ տասնամյակների հեռվից, դրանց շուրջ երկարատև խորհրդածություններից հետո եւ առանց ավերորդ հույզերի: Սակայն, ինչն ավելի էական է, Սիլիերը Տրապիզոնի կոտորածներին հաջորդած ժամանակաշրջանում տեղում իրականացրել է մանրակրկիտ հետաքննություն (էջ 39-40, 120), որը նպաստել է կոտորածներին առնչվող այլուայլ հանգամանքներում նրա տեղեկությունների ընդլայնմանն ու կողմնորոշումների հստակեցմանը: Այս առումով՝ նրա հուշերը ձեռք են բերում պարմագիրական մեծ կարևորություն: Արդյունքում, ըստ հեղինակի վկայության՝ նա ձեռնամուխ է եղել նյութի շարադրմանը՝ հետապնդելով «հստակություն, ճշմարտություն եւ արդարություն» սահմանելու նպատակ (էջ 40):

Թեև Սիլիերը բնակվել է Տրապիզոնում, այդուհանդերձ, այլ վայրերում գրնվող ակահայտներին (այդ թվում Էրզրումում Ֆրանսիայի փոխհյուպարոս Պ.-Ա. Բերժերոնից)

¹ Տե՛ս G. N. Shirinian, The Armenian Massacres of 1894-1897: A Bibliography : "Armenian Review" (Boston), 2001, v. 47, թ. 1-2:

ստացված արժանահավասար տեղեկությունների հիման վրա անդրադարձել է նաև 1894-1896 թթ. արևմտահայության բնաջնջման գործընթացին Օսմանյան կայսրության տարբեր տարածաշրջաններում: Ի սկզբանե նշենք, որ Տրապիզոնի տարածքից դուրս տեղի ունեցած կոտորածների շուրջ նրա տեղեկությունները եղել են մակերեսային, ուստի եւ նա, իր սահմանափակ հնարավորությունների շրջանակում, սոսկ հպանցիկ է հիշատակում 1894 թ. Մասունի, 1895 թ. Կոստանդնուպոլսում Բաբը Ալիի ցույցին հաջորդած կոտորածների, ինչպես նաև Բաբերդում, Էրզրումում, Սվազում, Շապին Գարահիսարում, Թոքատում, Մարգվանում, Ամասիայում «արյունալի ալիքի» պատճառած ավերածությունների մասին (էջ 122, 155-156): Այդուհանդերձ, 1895 թ. Տրապիզոնում հայերի կոտորածների քննարկումը փոքրինչ բնդարձակ հենքի վրա հեղինակի անժխտելի արժանիքներից է, որը կայսրության տարբեր տարածաշրջաններում միաժամանակ տեղի ունեցած արևմտահայության զանգվածային կոտորածների երևախորքի վրա՝ անուղղակիորեն ի հայտ է բերում օսմանյան իշխանությունների կողմից հայ ժողովրդի դեմ ցեղասպան քաղաքականության մարահղացումն ու իրականացումը վաղօրոք մշակված ծրագրի, այն է՝ կանխամտավածության հիման վրա:

Անտարակույս, Սիլիերի հուշերի առանցքում Տրապիզոնում ծավալված իրադարձություններն են: Նավասարի փաստերի վերլուծությամբ՝ նա կարծիք է հայտնում կոտորածների իրականացման վճռի շուրջ հոկտեմբերի 7-ին (էջ 89): Հոկտեմբերի 8-ին՝ կոտորածի օրը, Էրզրումում Ֆրանսիայի փոխնյութարարու նշանակված Ֆ. Ռոբեֆերիի հետ միասին գրնվելով քաղաքի կենտրոնում, նա դարձել է սասարիկ հրաձգության, օտարերկրյա, գլխավորապես կրոնական հաստատություններում ապաստան որոնող ահաբեկված հայերի պարսպաբան, փողոցներում ճողոպրող հայ վիրավորների, ինչպես նաև մեծաքանակ դիերի ակնապես: Ըստ նրա վկայության՝ նույնիսկ քաղաքի կենտրոնում գրնվող որոշ հաստատությունների (այդ թվում պետական) եւ խանութների առջև հայերի կողոպույված, սրախողող արված դիակները կիպված են եղել պառացիորեն մեկը մյուսի վրա: «Այս տեսարանը եւ արժանակը կամ սուրբ ձեռքին որոշ անհասարակ կեցվածքը, որոնց հանդիպում էինք, թողնում էին մոլեգնության եւ անուսխաղեղ վայրագության տալիսություն», – նշում է նա (էջ 98, 138): Ֆրանսիացի դիվանագետները քայլել են հայերի դիակներով «սփռված» փողոցներով (էջ 99):

Ավելի ուշ Սիլիերը տեղեկացել է, որ լազերի հրոսակախմբերը ոչնչացրել են նաև Տրապիզոնի հարևանությամբ գրնվող հայկական գյուղերի բնակչությանը (էջ 110): Սակայն կոտորածի արդյունքում 800-ի հասնող հայ զոհերի շուրջ նրա հաղորդած տվյալները (էջ 142) վիճարկելի են, ինչը չի վրիպել նաև գրքի ծանոթագրությունների հեղինակ Կ. Մուրադյանի ուշադրությունից, որը հղում է մասնագիտական գրականության մեջ հիշատակված՝ 2000-ի հասնող հայերի տված մարդկային կորուստների թիվը (էջ 254):

Սիլիերը փաստում է նաև, որ Տրապիզոնում եւ հարակից գյուղերում եւս, ինչպես ամենուր, հայերի կոտորածին հաջորդել է նրանց ունեցվածքի կողոպույրը (էջ 98, 110, 149, 153), անառարկելի է համարում կանոնավոր բանակի զինվորների եւ զափթիկների մասնակցությունը թե՛ կոտորածին եւ թե՛ կողոպույրին (էջ 137-138):

Այդուհանդերձ, նա հերքապնդում է ոչ այնքան 1895 թ. հոկտեմբերին Տրապիզոնում եւ

շրջակայքում ծավալված կոտորածների ընթացքը նկարագրելու, որքան դրանց կազմակերպիչներին և իրականացնողներին բացահայտելու նպատակ. դա նրա մոտեցման ակնհայտ առավելություններից է: Օսմանյան իշխանությունների վարած հայահալած քաղաքականությունը նա մերկացնում է Կարբեր կորվածքներով՝ մայրանշելով, մասնավորապես, հայերի նկարմամբ նրանց կիրառած անթաքույց կողմնակալ քաղաքականության Կարբեր դրսևորումները, ինչպիսիք են ազգային խորրականությունը, Կարապետասկ չարաշահումները, մահմեդականների արհամարհական վերաբերմունքը և այլն (էջ 75):

Բուն կոտորածների առնչությամբ, Սիլիերի մտորումներում էականը Տրապիզոնում հայերի ոչնչացման քննարկումն է օսմանյան կենտրոնական և արևելյան իշխանությունների կողմից դիպրավորության հիման վրա: Եթե հոկտեմբերի 8-ի առավոտյան Սիլիերը «կոտորածի կանխամտավածության և նախապես կազմակերպված լինելու» առնչությամբ դեռևս կասկածներ է Կրածել, ապա ընդամենը մի քանի ժամ անց իրադարձության ընթացքն արդեն փարպարել է նրա փոքր իսկ Կարակոյսները (էջ 94, 97): Սիլիերը կարծիք է հայտնում, որ «արյունալի նշանաբանը» Կրվել է, հավանաբար, հոկտեմբերի 6-ին և այն իրավացիորեն պայմանավորում է 1895 թ. սեպտեմբերի 30-ին Կոստանդնուպոլսում Բաբը Ալիի ցույցի ճնշմամբ (էջ 132): Կոտորածի ծրագրված լինելու մասին են վկայում նրա Կարբեր դիպրակումները, ըստ որոնց՝ այն «քաղաքի Կարբեր վայրերում սկսվել է միաժամանակ» և դադարել շեփոթով Կրված ազդանշանից հետո միայն (էջ 135, 137): Ինչ վերաբերում է 1895 թ. կոտորածին նախորդած օրվան, ապա Սիլիերը փաստում է, որ թեև թուրքերին և թեև քրիստոնյաներին պարկանող որոշ քրեների վրա արված են եղել նշաններ, որոնք մինչ այդ ոչ մեկը չէր նկատել (էջ 88, 134):

Իր իսկ անցկացրած հեղափոխության հիման վրա Սիլիերը հանգում է միակ հնարավոր հետևության. «Կոտորածների հրամանը Կրվել էր Եղըզից» (նկարի ունի Աբդուլ Նամիդի ապարանքը – Վ. Պ., էջ 131): Այս փաստն այլևս քննարկման ենթակա չհամարելով՝ նա գտնում է, որ «այդ պահից քաղաքի հայերի ճակատագիրը վճռված էր» (էջ 133): Ըստ այդմ՝ նա մեծ փոքր է հարկացնում Աբդուլ Նամիդ II-ի՝ հայերի կոտորածների կազմակերպման գործում ունեցած դերին: Տրապիզոնի հայերի՝ «դժբախտ անմեղների» (էջ 132), ոչնչացումը նա մեկնաբանում է բացառապես սուլթանի քաղաքականությամբ, որը «նրանց դատապարտել էր մահվան», «կարգադրել և սանձազերծել կոտորածները» (132, 223): Տարբեր առիթներով հեղինակն ընդգծում է օսմանյան գահակալի ղեկավար դերը կոտորածների կազմակերպման գործում, նրան բնորոշում իբրև հայերի բնաջնջման իսկական և մեծ մեղավորի (էջ 194, 208, 223, 225): Նշենք նաև, որ միանգամայն իրավամբ նա Աբդուլ Նամիդին է վերագրում ոչ միայն Տրապիզոնում փոքրի ունեցած «սարսափելի իրադարձության» (էջ 169), այլև կայսրության Կարածքում արևմտահայության ոչնչացման պարասխանավորությունը. «Թուրքիային պարճառված Կոտորածների մեծ պարասխանաբան անձամբ Աբդուլ Նամիդն է», – խորակացնում է նա (էջ 224): Այս առնչությամբ հարկ է պարզաբանել, որ եթե 1890-ական թվականներին Օսմանյան կայսրությունում հավաքարմագրված ֆրանսիացի այլ դիվանագետները (Պ. Կամբոն, Գ. Մեյրիս և այլք), կոտորածների ընթացքում անվարան խարազանում էին արևմտահայության հանդեպ մեծ տրեղությունների ցուցաբերած

անկարգերը դիրքորոշումը, ապա Սիլիերը հայերի բնաջնջման կազմակերպման հարցում սույլթանի վճռականությունը սոսկ հարեանցիորեն է շաղկապում եւրոպական պետությունների ղեկավար շրջանները ծվարող փարաձայնությունների հետ (էջ 224):

Նեղինակը, սակայն, լռությամբ չի շրջանցում Տրապիզոնի տեղական իշխանությունների դերը կոտորածների կազմակերպման գործում. ուշադրությունը կենտրոնացնում է հայկապես վիլայեթի կուսակալ Քադրի բեյի մեղսակցությանը: Չնայած Աբդուլ Նամիդին՝ իբրև կոտորածների գլխավոր կազմակերպչի անարգանքի սյունին գամելուն՝ Սիլիերը միաժամանակ իր հանգամանքն է հայտնում, որ դրանով ինքն ամենևին չի սթողում «Քադրի բեյի անձնական պարասխանաբանությունը»: Դեռ ավելին, նա կարծում է, որ վերջինս կարող էր եւ պետք է խոչընդոտեր հանցանքի իրականացմանը (էջ 223): Նման հետեւության համար հիմք են ծառայել նրա իսկ վկայակոչած փաստերը: Օրինակ, Սիլիերը հակադրում է կոտորածների սանձազերծման օրը՝ հոկտեմբերի 8-ին, քաղաքի կենտրոնական մասում գրվելով եւ «արյունոտ անցքերի ծավալմանը» ոչնչով չհակադրված Քադրի բեյի վարքագիծը՝ հոկտեմբերի 3-ին տեղի ունեցած պայթյունավրանգ իրավիճակում կուսակալի պահվածքին, երբ միայն նրա «ներկայությունը բավական է եղել կարգի վերականգնման համար» (էջ 80, 134): Նեղինակը հավաստի է համարում նաեւ այն տեղեկությունը՝ ըստ որի, հայերի սպանությունների ավարտն ազդարարող շեփորը հնչել է Քադրի բեյի կարգադրությամբ (էջ 135): Անկասկած, այս հանգամանքները հաշվի առնելով է նա հավաստել. «Շարժումն, անկասկած, կանխամարտն էր եւ նախապարտաբան... Այն կարող էր ձեռնարկվել միայն իշխանությունների մի մասի առնվազն կրավորական հանցակցությամբ» (էջ 126):

Այսպիսով, Սիլիերին հաջողվել է բազմապիսի փաստերի վկայակոչմամբ Տրապիզոնի հայերի կոտորածները մեկնաբանել պետական քաղաքականության մակարդակով, անհերքելիորեն ի հայտ բերել դրանց իրականացումն օսմանյան կենտրոնական եւ տեղական իշխանությունների կողմից նախօրոք մշակված ծրագրի եւ կանխամարտնականության հիման վրա, որը ցեղասպանության՝ իբրեւ երեւոյթի, հիմնական բնորոշիչներից է: Այս պայմաններում, միանգամայն օրինաչափ է, որ 1895 թ. Տրապիզոնի կոտորածները նա բնորոշում է իբրեւ «նողկալի քաղաքական հանցանք» (էջ 89):

Նարկ է կանգ առնել եւս մեկ կարևոր հանգամանքի վրա, որն ունի արդիական մեծ հնչեղություն: Խոսքը վերաբերում է հիմնավոր փաստարկներով ֆրանսիացի դիվանագետի կողմից հայկական կարծեցյալ ապստամբության վարկածի հերքմանը: Սիլիերն այս խիստ կարևոր հարցը, որը 1890-ական թվականների կեսերից առ այսօր հետևողականորեն շահարկվում է Նայոց ցեղասպանության ժխտողական ուղղության ներկայացուցիչների կողմից իրադարձության տարբեր փուլերի մեկնաբանության կապակցությամբ¹, ենթարկում է քննական վերլուծության 1894 թ. Սասունի ըմբոսության եւ 1895 թ. Տրապիզոնի կոտորածների հերքի վրա: Սասունի «խիստ սահմանափակ» շարժման պարճառ համարելով հավելյալ հարկերի գանձման «հարկադրանքը»՝ նա փաստում է հայկական կարծեցյալ ապստամբության ճնշումը «վայրագաբար» (էջ 69): «Դա անպաշտպան ժողովրդի ոչնչացում էր», - եզրակացնում է նա (էջ 70):

Նշարժան է Սիլիերի վկայությունն առ այն, որ Տրապիզոնում հայերի կոտորածին հա-

ջորդած օրերին թեև քաղաքում չեն խոսել «հայկական հեղափոխական շարժման մասին», այդուհանդերձ, փոքր անց շրջանառության մեջ է դրվել նախ «հայկական դավադրության», այնուհետև «փաստերի ճշմարտացիությանը» հակառո՝ նման կարծեցյալ շարժման վարկածները (էջ 105, 149-150), որոնց հավանականությունը նա կտրականապես և սկզբունքորեն մերժում է: Նշելով, որ նման բնույթի հերյուրանքներն այս ժամանակաշրջանում Թուրքիայում փարածված են եղել (էջ 150), նա, այդուհանդերձ, Տրապիզոնի կոտորածների և հայերի թեական սադրանքների միջև կապը համարում է կարարելապես հիմնադուրկ, միաժամանակ պարզաբանում, որ չի հավակնում ժխտել որոշ հայերի՝ գեներ ձեռքին իրենց կյանքը պաշտպանելու «օրինական և բնական» (էջ 139) կամեցողությունը: Նայերի ինքնապաշտպանության՝ գուցեև սակավաթիվ դրվագները, նրա հուշերում, այդուհանդերձ, չեն արտացոլվել:

Նիշարակներ Սիլիերի հուշերում րեղ գրած մեկ այլ էական հանգամանք է: Նա համիդյան կոտորածների սակավաթիվ երուպացի ժամանակակիցներից է, որը բազմիցս հավասարել է դրանց հերեւանքով Տրապիզոնից և հարկապես շրջակա գյուղերից հայերի և հույների արտագաղթը Բաթում ու Նովերոսիյսկ, որը մեծ չափերի է հասել, մասնավորապես, հայերի շրջանում (էջ 154, 162-163): Ըստ նրա վկայության՝ արտագաղթը կրել է շարունակական բնույթ և 1896 թ. Բանկ օպերմանի գրավմանը հաջորդած ժամանակաշրջանում ընդունել այնպիսի ծավալներ, որ անհանգստություն է պարճառել նույնիսկ Տրապիզոնի կուսակալին և հարկադրել նրան այն կասեցնելու համար ձեռնարկել, իր համոզմամբ՝ «ուշացած և անօգուտ» միջոցներ (էջ 193-194):

Իբրև Տրապիզոնում րեղի ունեցած կոտորածի հերեւանք, Սիլիերն անուշադրության չի մատնում այլոց կողմից անրեսված մեկ այլ կարևոր իրողություն էս՝ մահմեդականներին պարճառված րնրեսական մեծ վնասը: Կոտորածի և դրա արդյունքում հայերի համար սրեղծված սպառնալից մթնոլորտի պայմաններում առերրի և գյուղարնրեսության ոլորրներում ընդգրկված նրանցից շարերը սպանվել են, այլը գրկվել են նույնիսկ քաղաքում կրպակները վերաբանալու հնարավորությունից, քանի որ նրանց ունեցվածքը թալանվել է կամ հրկիզվել: Գյուղերում րիրել է միևնույն հուսակրտր իրավիճակը, քանզի բերքն արժանացել է համանման ճակարագրի: «Որոշ հայեր,– գրում է նա,– հարկադրված էին գյուղում սնվելու գրեթե բացառապես դաշրերի խտրով» (էջ 154): Երկրում սրեղծված իրավիճակը նա բնորոշում է իբրև «խական աղեր», որից խիտր անհանգստանում էին իրենք իսկ՝ մահմեդականները (էջ 153-154):

Այսպիսին են Սիլիերի հուշերում արճանագրված՝ ուշադրության արժանի գլխավոր հիմնահարցերը և դրանց րրված հեղինակի մեկնաբանությունները, որոնք նա առաջադրել է՝ «ջանալով փաստերը գնահարել անկողմնակալորեն, առանց րտրը րալու անճնական զգացմունքների» (էջ 120): Ուսրի, անհրաժեշտ է նշել, որ իր առջև դրված խնդիրը Սիլիերը հաղթահարել է հավոր պարշաճի: Նրա հուշերը հիմնավոր հակահարված են րալիս Նայոց ցեղասպանության պարմությունը խեղաթյուրող թե՛ վաղեմի և թե՛ ժամանակակից կեղծարարների թեզերին, անուղղակիորեն բացահայտում դրանց սնանկությունը, որով և պայմանավորվում է դրանց այժմեականությունն ու կարեւորությունը: Ըստ այս ամենի՝

հարկ է ընդգծել, որ Սիլիերի հուշերի հրապարակությունն իրականացնող պատմաբանները կարարել են շնորհակալ աշխատանք:

Գրքի երկու առաջաբանում Ժ. Դեդեյանը և Ի. Տերնունն անդրադարձել են համապատասխանաբար՝ Սիլիերի դիվանագիտական գործունեությանը և Աբդուլ Նամիդ II-ի քաղաքականության վերլուծությանը ԺԹ դ. 90-ական թվականներին (էջ 13-24, 25-35): Նուշերը տպագրության պատրաստելու ընթացքում Սիլիերը՝ ըստ իր հայեցողության կարարել է որոշ ծանոթագրություններ, որոնք մեծապես համալրել է Կ. Մուրադյանը (էջ 235-265): Դրանք ընթերցողին օգնում են ճիշտ կողմնորոշվելու Օսմանյան կայսրության և համիդյան կոտորածների պատմությանն առնչվող բազում խրթին առեջքներում: Եզրափակելուց առաջ հարկ է փաստել, որ գիրքը կազմողներն այն նվիրել են ֆրանսիահայ պատմաբան, Նայկական հարցի մեծ գիտակ Արթուր Պելլերյանի (1925-2005) հիշատակին՝ հարգանքի խորին արտիք մատուցելով նրան:

ՎԱՐՈՒԺԱՆ ՊՈՂՈՍՅԱՆ
պատմական գիտ. դոկտոր